

Paul Verhaeghe

Autoriteit

2015

DE BEZIGE BIJ

AMSTERDAM | ANTWERPEN

Voor Luce

Bij wijze van inleiding

Een van mijn vroegste herinneringen: ik speel buiten, er staat een nieuw raam klaar voor het atelier van mijn vader. Ik breek het glas, en huil en huil, bang voor een boze papa. Die komt thuis en is helemaal niet boos. De herinnering blijft me tot de dag van vandaag bij, en dan vooral mijn verbazing. Waarom toch mijn immense angst? Er was geen reden toe. Mijn vader was een lieve man die ons zelden sloeg. Waarom maakte ik van hem de boeman die hij nooit is geweest?

Ik ben dertig, mijn zoon breekt een ruit van mijn pas gebouwde kas. Ik ben zo kwaad dat ik hem door elkaar schud. Spijt. En schaamte.

Middelbaar onderwijs, kadaverdiscipline. Op het internaat pikt de surveillant er systematisch de zwakkere jongens uit om hen publiek te vernederen. Iedereen weet dat. Iedereen is kwaad, iedereen voelt zich machteloos.

Vele jaren later. Onze faculteitsraad wordt geleid door iemand die macht en autoriteit combineert, en helemaal niet bang is om die te gebruiken. Volledigheidshalve voeg ik eraan toe dat hij die combinatie aanwendt in het voordeel van de faculteit. Tijdens een vergadering gaat hij flink tekeer tegen collega x die verantwoordelijk is voor de bibliotheek. Daar loopt al geruime tijd van alles mis. Iedereen weet dat, iedereen kent de oorzaak, een bibliothecaris met een vaste aanstelling die met geen stok weg te krijgen is maar die zelf in alle wielen stokken steekt. Collega x kan daar niets aan doen. Ik word kwaad en kom er abrupt tussen – ik denk aan mijn jaren op het internaat, de onmacht toen, maar niet nu – en zeg dat ik niet akkoord ga, dat als collega x verantwoordelijk is voor de bieb, hij ook de bijbehorende macht moet krijgen. Als men hem die niet kan geven, dan moet men hem ook niets verwijten. Na de vergadering komt hij naast me lopen, legt even zijn hand op mijn schouder en stapt zwijgend verder.

Mijn doctoraatsjaren, een discussie tussen assistenten en ‘de prof’. Ik zit op dat ogenblik om een aantal redenen in het verdomhoekje. Tijdens de discussie breng ik iets naar voren waarvan ik pertinent overtuigd ben – het wordt van tafel geveegd, waarop ik het herhaal, en eraan toevoeg dat het niet gehoord wordt omdat ik het zeg.

Jaren later zal ik het tegenovergestelde meemaken: dingen die ik zeg, worden gehoord omdat ze van mij komen, niet omdat ze juist zijn.

Mijn eerste faculteitsraad als piepjonge professor. Ik ben apetrots, en vind het nodig me luid en duidelijk in een van de discussies te mengen. Na de vergadering komt een oudere hoogleraar bij me en zegt quasi-terloops: ‘Collega, mag ik u een raad geven? Probeer tijdens de

volgende faculteitsraden vooral goed te luisteren, en wacht nog een aantal maanden voordat u zelf het woord neemt.’ De man heeft autoriteit bij mij, dus luister ik naar hem – hij was tijdens mijn studiejaren een van de weinige professoren die zijn onderwijs serieus nam. Tijdens de volgende vergadering begrijp ik waarom mijn tussenkomst in de vorige vergadering zowel naïef als idioot was. Gebrek aan kennis. Ik hou zeker een halfjaar mijn mond.

Vijfentwintig jaar later worden ik en mijn discipline aangevallen in de krant De Standaard. Een piepjonge postdoccer van een andere faculteit voert het hoogste woord en formuleert kritiek op ons onderzoek. Hij maakt daarbij zoveel fouten dat mijn vakgroep voor de eerste keer de steun van de volledige faculteit geniet. Een van de collega’s vraagt zich hardop af: ‘Is daar niemand die die jongen tegen zichzelf kan beschermen?’

Ceremonie voor de afgestudeerden, ‘de proclamatieplechtigheid’ in de aula van de universiteit. Een oud-studente, nu jonge collega, komt een praatje maken. Ze bedankt mij voor mijn lessen en zegt: ‘U hebt veel autoriteit bij uw studenten omdat u uw macht niet gebruikt.’ Ik knik beleefd, vind het mooi geformuleerd, en sta er verder niet bij stil. Op dat ogenblik is zij de meest intelligente van ons beiden. Macht is niet hetzelfde als autoriteit. Ik zal dat pas veel later begrijpen.

1. Identiteit en autoriteit

In een vorig boek, *Identiteit*, beschreef ik onze identiteit als een constructie die levenslang evolueert. De keuze om me op identiteit toe te leggen, had alles te maken met mijn werk, zowel aan de universiteit als in mijn psychotherapeutische praktijk. In mijn colleges over psychodiagnostiek had ik de afgelopen jaren steeds meer plaats moeten inruimen voor de zogenaamde persoonlijkheidsstoornissen. Moeilijkheden op het vlak van identiteit dus – maar vanwaar die plotse stijging? In de spreekkamer hoor ik steeds meer mensen worstelen met existentiële vragen die vroeger veel minder aan bod kwamen. Bovendien werd me snel duidelijk dat die problemen mijn vakgebied ver te buiten gingen en alle onderdelen van de samenleving raakten, met de school en de werkvloer als uitschieters. De verklaring vond ik in maatschappelijke veranderingen die onze identiteit een andere invulling geven. Een invulling die veel mensen ongelukkig maakt.

Kort samengevat hanteerde ik daarbij de volgende redenering. Identiteit is een constructieproces dat overal op dezelfde manier verloopt, maar de inhoud ervan kan zeer verschillend zijn. Dat

laatste verklaart waarom een andere maatschappij andere problemen naar de spreekkamer brengt.

De constructie van identiteit valt makkelijk te beschrijven. Onze identiteit komt tot stand via twee zeer verschillende, zelfs tegengestelde processen. Voor het eerste gebruik ik graag de benaming 'identificatie', omdat het dezelfde stam bevat als identiteit. Een andere benaming is 'mirroring' of spiegeling. Vanaf de geboorte houdt onze omgeving (te beginnen met onze ouders) ons voortdurend beelden en woorden voor die we overnemen. Met die bouwstenen construeren we onze identiteit. Dit grotendeels gemeenschappelijke proces verklaart waarom mensen die opgroeien in dezelfde gemeenschap meer op elkaar lijken dan ze beseffen. *Idem*, de Latijnse stam van zowel identiteit als identificatie, betekent letterlijk hetzelfde. Grotendeels onbewust kijken we met zijn allen in dezelfde spiegel.

Het tweede proces, de separatie, gaat daartegen in. Al op zeer jonge leeftijd weigeren we een aantal zaken die de omgeving ons opdringt en willen we eigen keuzes maken. Dit proces is beter bekend dan het vorige, en met reden. Separatie is typisch voor twee leeftijdsperiodes waarin ouders zich afvragen waarom ze het nemen van kinderen ooit zo'n goed idee hebben gevonden. Peuters leren al snel twee woordjes; 'ik' en 'nee', die ze bij voorkeur zo vaak mogelijk combineren. Deze ooit als trotsperiode benoemde levensfase kent een vervolg in de puberteit, wanneer de puber de grenzen aftast door er zo veel mogelijk overheen te gaan en hard op zoek gaat naar identificatiemodellen die zijn ouders vooral verafschuwen.

Identificatie en separatie zijn geen elkaar afwisselende processen, ze zijn tegelijkertijd aan het werk, zij het met variabel belang. Bij volwassenen kunnen we vaak zien hoe sommige mensen systematisch naar 'nee' neigen, naar separatie dus. Zij verzetten zich actief tegen alles wat hun wordt aangeboden. Anderen neigen juist even systematisch naar 'ja', en dus naar identificatie. Zij zullen bij-

voorbeeld snel de mode en, ruimer, mainstreamopvattingen volgen. De meesten van ons zitten ergens tussen beide in en maken in het beste geval een beredeneerde keuze voor een ja of een nee.

Identificatie begrijpen we wetenschappelijk vrij goed door de psychoanalyse, de ontwikkelingspsychologie en de recente ontdekking van spiegelneuronen. Separatie begrijpen we nauwelijks – en laat die nu net heel belangrijk zijn voor het unieke in ons. Wat opvalt bij deze twee processen, is dat het eerste ons naar groepen drijft en dus naar conformiteit, het tweede naar autonomie en dus naar eigen keuzes. Het is een ongemakkelijk huwelijk.

Deze twee processen bepalen de constructie van onze identiteit. De volgende vraag betreft de inhoud – wie ben ik eigenlijk? In plaats van op zoek te gaan naar allerlei persoonlijkheidstypologieën heb ik ervoor gekozen om onze identiteit te begrijpen door middel van vier belangrijke verhoudingen. Ik vul mijn mannelijke identiteit in via mijn verhouding tot wat voor mij het andere geslacht is. Ik ben ook mezelf omdat ik me op mijn manier verhoud tot de oudere generatie en de autoriteit. Als volwassene zal ik mijn eigen manier ontwikkelen om zelf autoriteit uit te oefenen. Ik ben verder ook mezelf door mijn verhouding tot mijn gelijken (leeftijdgenoten, burens, collega's). Ten slotte ben ik ook typisch ik door mijn verhouding tot mijn eigen lichaam, tot 'mezelf'.

Het verband tussen constructie (identificatie en separatie) en inhoud (de vier verhoudingen) ligt voor de hand. De manier waarop ik me bijvoorbeeld verhoud tot het andere geslacht en tot de autoriteit hangt grotendeels af van de gemeenschap waarin ik opgroeï. De spiegels waarin ik kijk, zijn cultureel bepaald. Vandaar ook dat onze identiteit sterk verschilt van die in andere culturen, die in andere spiegels kijken en op grond daarvan andere verhoudingen en dus andere identiteiten ontwikkelen – soms dusdanig anders dat zich ernstige botsingen met onze spiegels voordoen, met ons dus.

De oorzaak van zulke botsingen wordt duidelijk als we inzien

dat die vier verhoudingen propvol geboden en verboden zitten, met de dominante normen en waarden van de gemeenschap waarin we opgroeien. De uitspraak in mijn vorige boek dat elke identiteit terug te voeren is tot een ideologie, deed in sommige kringen nogal wat stof opwaaien. Toch valt dat makkelijk na te gaan, want de verhoudingen die onze identiteit uitmaken, zijn inderdaad nooit neutraal.

Dit is heel duidelijk in de verhouding tot het andere geslacht, ook al omdat de geboden en verboden ingrijpend zijn gewijzigd. Wie heeft er op het verkeerde moment hoofdpijn, hoe verdelen we de zorg voor de kinderen, en waarom krijgen vrouwen nog steeds minder loon voor hetzelfde werk? Beperken we ons tot een klassieke tweedeling (mannen versus vrouwen) en juichen we in alle hypocriete stilte gaybashing toe, of beschouwen we een derde (homoseksueel), eventueel zelfs een vierde geslacht (transseksueel) als vanzelfsprekend?

De andere-gelijke heette nog niet zo lang geleden onze ‘medemens’ en in een ander jargon een ‘kameraad’. Iemand die we hoe dan ook moesten helpen, zelfs als we daar weinig zin in hadden. Nu ligt dat anders. Werk ik samen met anderen, in een hecht teamverband, of krijgt mijn eigen carrière voorrang? Ben ik bereid een deel van mijn loon af te staan voor gepensioneerden, werklozen en zieken, of beschouw ik die als profiteurs? Betaal ik belastingen voor de gemeenschappelijke voorzieningen, of zit ik te zeuren over *tax freedom day*?¹ Kan ik de ander toelaten in mijn intieme ruimte, of blijf ik liever op mezelf, bang voor elke aanraking?

Dat laatste brengt de volgende verhouding binnen onze identiteit naar voren: die tot het eigen lichaam. Terwijl dat in een vorig, ondertussen bijna vergeten tijdperk ‘broeder ezel’ werd genoemd, onrein en bron van zonde, is het nu het voorwerp van voortdurende zorgen. Is mijn neus niet te groot? Zijn mijn lippen niet te dun, mijn borsten niet te klein? Is dat wratje geen kwaadaardig

gezwel, en moet ik me niet op darmkanker laten screenen? In tegenstelling tot de roomse heiligen van weleer hebben filmsterren perfect gestroomlijnde lichamen waar een normaal mens zelfs na eindeloze training nooit bij in de buurt komt. De voortdurende zorg voor het vege lijf maakt deel uit van een verplicht genot, hetzij in de sport, hetzij gastronomisch of erotisch. Broeder en zuster ezel moeten zich te pletter genieten, de wortel die voor hun neus hangt, leidt hen naar het fitnesscentrum of sportschool en de plastische chirurg, na een tussenstop in de seksshop.

De verhouding tot het eigen lichaam en die tot het andere geslacht zijn ondertussen zo goed als met elkaar versmolten – de spiegels in het fitnesscentrum dienen evenzeer om onszelf te bekijken als om de ander te taxeren, waardoor dergelijke centra ondertussen ook als datingsites dienen. De onderliggende angst is er een voor afwijzing. Voldoe ik wel? Voldoe ik aan die onzichtbare norm, die ik telkens opnieuw aan ‘mijzelf’ opleg door middel van de beoordelende blik van de ander?

Door de drie verhoudingen loopt een allesomvattende vierde: onze verhouding tot de autoriteit. Er is in ons een dwingende kracht aan het werk die ons voorhoudt wie wij móéten zijn en wie we niet mógen zijn, als man of vrouw, als gelijke, als lichaam. Die kracht is een deel van ons, maar ook weer niet. De psychologie spreekt over ‘internalisering’ – geboden en verboden die oorspronkelijk buiten ons lagen, hebben we verinnerlijkt. Ze zijn deel van onszelf geworden – het deel dat ons voortdurend de les leest. Freud sprak over een *Über-Ich*, een ik boven op ons ik, en zag de oorsprong daarvan in een identificatie met de verbiedende vader. Merk op dat deze internalisering evenzeer een socialisering is: we voegen ons naar de sociale verwachtingen. Ik mag dan wel veel zin hebben om de brui te geven aan mijn werk, mijn baas uit te schelden en een (veel) jongere collega te bespringen, toch doe ik het niet. Iets houdt me tegen en verplicht me om een arbeidsmoraal te hebben, beleefd te blijven tegenover mijn baas en me tegen-

over mijn collega's netjes te gedragen. En ik doe dat op grond van een innerlijke dwang. Vreemd.

Autoriteit, normaliteit en macht

De manier waarop ik identiteit begreep, hielp me ook inzien waarom we er vandaag zoveel problemen mee hebben. De maatschappelijke veranderingen van de afgelopen decennia hebben andere spiegels geïnstalleerd, op grond waarvan we andere verhoudingen aangeleerd kregen, met andere normen en waarden (succes, competitiviteit, flexibiliteit, individualisme, verplichte 'autonomie'), gebaseerd op een dominant economisch model dat ondertussen bekendstaat als het neoliberalisme.

Het ziekmakende daarvan is intussen meer dan afdoende vastgesteld. Op maatschappelijk vlak veroorzaakt het neoliberalisme een toenemende ongelijkheid en een opdeling van mensen in winnaars en verliezers. Dat is niet alleen ongezond, het is nog gevaarlijk ook. Als ideologie veroorzaakt dit model gevoelens van angst en schuld. De ander is een constante bedreiging en wie niet succesvol is, krijgt te horen dat hij het aan zichzelf te wijten heeft. De huidige tsunami aan angststoornissen en depressies is daar het gevolg van.

Het neoliberalisme, in oorsprong een economisch model, kan slechts dergelijke effecten hebben omdat zijn macht zich tot ver buiten het economische leven uitstrekt en ondertussen dicteert wat normaal is. In 'normaal' zit het woord 'norm.' Wie normaal is, volgt de norm; wie dat niet doet, is dom, ouderwets of gestoord.

Daarmee plaatste mijn onderzoek naar identiteit me voor een nieuw vraagstuk: dat van de autoriteit. Hoe kan het dat in zo korte tijd – nauwelijks twee generaties – de westerse normen en waarden zo ingrijpend zijn veranderd? Dat solidariteit een vies woord is geworden, hebzucht een deugd en genot een verplichting? Wel-

ke autoriteit en bijbehorende macht liggen er aan de basis van die verandering? Wat is het verschil met de vroegere autoriteit en welke verschuiving heeft er plaatsgegrepen?

Het was allesbehalve makkelijk daar antwoorden op te vinden; dit boek is het resultaat van mijn zoektocht. Een eerste, cruciaal kenmerk kan ik nu al meegeven: autoriteit bezit je nooit in je een-tje, als individu. Je kunt autoriteit alleen maar dragen (gezagsdrager) of vertegenwoordigen op grond van iets wat jou overstijgt. Autoriteit is moreel gezag, het dwingende karakter dat uitgaat van een groep normen en waarden waarmee een gemeenschap de relaties tussen haar leden bepaalt. Tussen mannen en vrouwen, tussen gelijken, tussen ongelijken, en met onszelf.

De hedendaagse neoliberale normen en waarden wijken inhoudelijk zeer sterk af van de christelijke normen en waarden. Maar de christelijke moraal bezit nog amper autoriteit – haar dwingende karakter is verdampt. Stellen dat het neoliberale verhaal dan weer heel veel autoriteit heeft, klopt ook niet. Ondanks zijn dominante karakter bezit het weinig moreel gezag. Het dwingende effect van de neoliberale normen en waarden heeft vooral te maken met macht, en veel minder met autoriteit.

Dat brengt ons bij het onderscheid tussen macht en autoriteit. De twee zijn duidelijk verschillend maar sluiten elkaar niet uit. In elke vorm van autoriteit zit een aspect van macht. Autoriteit heeft macht nodig om het gewenste gedrag te kunnen opleggen. In dat geval spreken we van gewettigde macht. Daartegenover staat dat macht op zichzelf kan functioneren, zonder autoriteit. Het recht van de sterkste – tegenwoordig vaak het recht van de rijkste: ik moet doen wat die ander beveelt, omdat hij sterker (rijker) is dan ik. In dat voorbeeld is macht een kenmerk van een individu en heeft het niets te maken met autoriteit.

Gezag en autoriteit hanteer ik zo ongeveer als synoniemen, waarbij gezag vooral wijst op de manier waarop autoriteit bij het individu verschijnt. Een onderwijzer is een gezagsdrager – hij

draagt het gezag, hij mag het zeggen. Dat de onderwijzer vandaag niet veel meer te zeggen heeft, is een illustratie van de problemen die we hebben met macht en autoriteit.

Heel wat mensen die ongelukkig zijn met de maatschappelijke veranderingen, wijten die veranderingen aan het verdwijnen van de autoriteit. Conservatieve stemmen klagen over de teloorgang van de westerse beschaving en sommigen leggen daarvoor de schuld bij 'de vreemdelingen'. Daarmee bedoelen ze moslims – ironisch genoeg mensen van een geloofsgemeenschap die veel meer de conservatieve normen en waarden belichaamt dan de hedendaagse westerling die klaagt over hun verdwijnen. Met die stemmen kon ik me niet identificeren; tezelfdertijd was het ook voor mij duidelijk dat het Westen een probleem heeft met autoriteit, en dus was verdere studie nodig.

Over vroeger en nu

De verwijzing naar recente klachten kan de indruk wekken dat autoriteit pas onlangs problematisch is geworden. Dat is niet het geval, autoriteit ligt al vanaf de verlichting onder vuur. Vreemd is dat niet, verzet tegen het gezag zit ingebakken in onze identiteit. Wat we op individueel vlak doen – kritisch onderzoeken wat de ander ons voorhoudt – doen we ook op het collectieve vlak. Om de zoveel tijd stellen we met zijn allen de ons voorgehouden spiegel ter discussie, wijzen hem af en slaan hem eventueel stuk. Waar na we op zoek gaan naar een nieuwe spiegel.

Ook Kant legt een verband tussen de ontwikkeling van een kind en die van de mensheid. Net zoals het kind is de mensheid 'onmondig', en moet de mens zich daarvan bevrijden. Wie zich van die onmondigheid bevrijdt, verwerft autonomie en kan zelf keuzes maken.

Kant leefde vlak na de periode waarin koningen hun almacht

aan God ontleenden en daardoor als absolute vorst konden heersen. Wie de autoriteit van de koning betwistte, trok meteen God in twijfel, en dat kon je toen beter niet doen. Vanaf de zeventiende eeuw dwongen we in het Westen geleidelijk een democratiseringsproces af, waarin Kerk en staat gescheiden werden. De installatie van een nieuwe vorm van autoriteit verliep traag, af en toe schoksgewijs. De laatste schok ligt nog vers in het geheugen en staat bekend als ‘mei ’68’.

Opvallend is dat autoriteit toen vooral negatieve ideeën opriep, van autoritaire regenten via hyperstrenge patriarchen, marechaussees en rijkswachters tot dictators zoals Franco en Pinochet. Autoriteit op zich is verwerpelijk en moet weg. Er is een – achteraf bekeken – heel naïef idee ontstaan dat de mens beter zonder kan, dat een gemeenschap zonder autoriteit zichzelf spontaan zal organiseren op een wijze die voor iedereen goed is. Communes hebben geen regels nodig, leve de vrijheid.

Dit denken is een erfenis van een andere verlichtingsfilosoof, Jean-Jacques Rousseau, met zijn opvattingen over de ‘nobele wilde’ die in zijn eentje door bossen struint, hier een appel plukt, daar een konijn vangt, ondertussen zijn gezellin bevredigt en zeven blozende kinderen grootbrengt. Rousseau was een fervente tegenstander van de moderne beschaving en al helemaal van de stad, die volgens hem dat idyllische plaatje alleen maar kon verknoeien. Geen wonder dat de ecologen in de jaren zeventig van de vorige eeuw graag teruggrepen naar zijn opvattingen. Beschaving en techniek zijn slecht, autoriteit is synoniem met dictatuur. Terug naar Moeder Natuur, zo luidde hun boodschap.

Móéder Natuur. Je hoeft geen ervaren psycholoog te zijn om te beseffen dat de autoriteit waarvan men afstand wilde nemen voornamelijk geassocieerd werd met een mythisch vaderbeeld, dat van de dictatoriale patriarch. Daartegenover staat de droom van een even mythische matriarch, de verzorgende, liefhebbende moeder, wier verbod zo zacht klinkt dat we het nauwelijks horen.